

2022

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

<https://doi.org/10.46868/atdd.270>

Erməni Vandalizminə Məruz Qalmış Xocalı-Gədəbəy Mədəniyyəti abidələrinin Naxçıvanda İzləri

Toğrul Xəlilov*

ORCID: 0000-0002-3703-8315

Öz

Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi, qədim mədəniyyət mərkəzidir. Əlverişli təbii-coğrafi mövqeyə, zəngin təbii sərvətlərə malik olduğu üçün qədim dövrlərdən insanlar bu ərazidə yaşamışlar. Buna görə də Qarabağda bir-birini əvəz edən arxeoloji mədəniyyətlərin, dövlətlərin izləri qalmaqda, zəngin tariximiz yaşamaqdadır. Qarabağ torpağında formalaşan qədim arxeoloji mədəniyyətlərdən biri Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətidir. Orada bu mədəniyyətin daşıyıcıları olan Xocalı, Ballıqaya, Dovşanlı, Axmaxı, Şuşa, Borsunlu, Sarıçoban, Bəyimşarov, Üçtəpə, Qaratəpə və digər abidələr var. Erməni vandalizmi nəticəsində bu abidələri dağıdılsa da Qarabağla yanaşı Şimalı və Cənubi Azərbaycanın bir çox yerlərində (Gəncəçay hövzəsində, Mingəçevirdə, Daşkəsəndə, Gədəbəydə, Qazaxda, Naxçıvanda, Urmiya gölü ətrafında və s.), Şərqi Gürcüstanda bu mədəniyyətin izləri qalmaqdadır. Naxçıvanda Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin daş yaddaşı olan abidələrimizə I Kültəpə, II Kültəpə, Qızılburun, Şahtaxtı və digərlər vardır. Onlardan Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti ilə bağlı xeyli arxeoloji material aşkar olunmuşdur. Onlar Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin Azərbaycanın digər bölgələri kimi Naxçıvanı da əhatə etdiyini sübut edir.

Açar sözlər: Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti, Qarabağ, arxeoloji abidələr, yaşayış məskəni, qəbir abidələri

Göndermə Tarihi: 06/10/2022

Kabul Tarihi:19/11/2022

*Doç.Dr. Azərbaycan Bilimler Akademisi NahçıvanBölmesi, Nahçıvan- Azərbaycan, x.toqrul@gmail.com

Bu makaleyi şu şəkildə kaynak gösterebilirsiniz:

XƏLİLOV, T., "Erməni Vandalizminə Məruz Qalmış Xocalı-Gədəbəy Mədəniyyəti abidələrinin Naxçıvanda İzləri", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Azərbaycan Kültür Başkenti Şuşa'nın 270. Yılı Armağan Sayısı*, 2022, s. 142-151.

Khojaly-Gadabay Exposed To Armenian Vandalism Traces Of Cultural Monuments In Nakhchivan

Togrul Khalilov*
ORCID: 0000-0002-3703-8315

Abstract

Karabakh is an integral part of Azerbaijan, an ancient cultural center. Due to its favorable natural-geographical position and rich natural resources, people have lived in this area since ancient times. Therefore, traces of successive archeological cultures and states remain in Karabakh, and our rich history lives on. Khojaly-Gadabay culture is one of the ancient archeological cultures formed in Karabakh. There are Khojaly, Balligaya, Dovshanli, Akhmakhi, Shusha, Borsunlu, Sarichoban, Bayimsarov, Uchtapa, Garatepe and other monuments that are carriers of this culture. Although these monuments were destroyed by Armenian vandalism, along with Karabakh, traces of this culture remain in many parts of Northern and Southern Azerbaijan (Ganjachay basin, Mingachevir, Dashkasan, Gadabay, Gazakh, Nakhchivan, around Lake Urmia, etc.), Eastern Georgia. In Nakhchivan, there are I Kultepe, II Kultepe, Gizilburun, Shahtakhti and others, which are the stone monuments of Khojaly-Gadabay culture. Many archeological materials related to Khojaly-Gadabay culture were found in them. They prove that Khojaly-Gadabay culture covers Nakhchivan as well as other regions of Azerbaijan.

Keywords: Khojaly-Gadabay culture, Karabakh, archeological monuments, settlement, grave monuments

Received Date: 06/10/2022

Accepted Date: 19/11/2022

* *Ph.D. Assos. Prof., Nakchivan Section of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Nakchivan-Azerbaijan, x.toqrul@gmail.com*

Ходжалы-Кедабек Подвергавшихся Армянскому Вандализму Дорожки Культурных Памятников Нахчывана

Тогрул ХАЛИЛОВ*
ORCID: 0000-0002-3703-8315

Резюме

Карабах - неотъемлемая часть Азербайджана, древний культурный центр. Благодаря выгодному природно-географическому положению и богатым природным ресурсам люди жили в этой местности с древних времен. Таким образом, в Карабахе остаются следы сменяющих друг друга археологических культур и государств, и наша богатая история продолжает жить. Ходжалинско-Кедабекская культура-одна из древних археологических культур, сформировавшаяся на земле Карабаха. Здесь находятся Ходжалы, Баллигая, Довшанлы, Ахмахи, Шуша, Борсунлу, Саричобан, Баимсаров, Учтапа, Гаратепе и другие памятники, которые являются носителями этой культуры. Хотя эти памятники были разрушены в результате армянского вандализма, наряду с Карабахом, следы этой культуры остались во многих частях Северного и Южного Азербайджана (бассейн Гянджачай, Мингечевир, Дашкасан, Кедабек, Газах, Нахчыван, вокруг озера Урмия и др.), Восточной Грузии. В Нахчыване есть I Культепе, II Культепе, Гызылбурун, Шахтахи и другие, которые являются каменными памятниками ходжалинско-кедабекской культуры. В них обнаружено много археологических материалов, относящихся к культуре Ходжалы-Кедабек. Они доказывают, что культура Ходжалы-Кедабека охватывает Нахчыван, а также другие регионы Азербайджана.

Ключевые слова: Ходжалы-Кедабекской культуры, Карабах, археологические памятники, поселение, могильные памятники

Получено: 06/10/2022

Принято: 19/11/2022

** доцент, к.т.н., Нахчыванское отделение Национальной Академии Наук Азербайджана,
Нахчыван-Азербайджан, e-mail: x.toqrul@gmail.com*

Giriş

Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi, qədim mədəniyyət mərkəzidir. Əlverişli təbii-coğrafi mövqeyə, zəngin təbii sərvətlərə malik olduğu üçün qədim dövrlərdən insanlar bu ərazidə yaşamışlar. Buna görə də Qarabağda bir-birini əvəz edən arxeoloji mədəniyyətlərin, dövlətlərin izləri qalmaqda, zəngin tariximiz yaşamaqdadır. XX əsrin 90-cı illərin əvvəllərində Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən bu qədim diyarımızın xeyli hissəsinin işğal edilməsi nəticəsində buradakı bütün maddi-mədəniyyət nümunələrimiz kimi Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin daşıyıcıları olan arxeoloji abidələrimiz də işğal altında qalaraq, erməni vandalizminin, erməni vəhşiliyinin qurbanı olmuş, qəsdən, məqsədli şəkildə dağıdılmışdır. Lakin onlar öz məqsədlərinə nail ola bilməmişlər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə güclü Azərbaycan Ordusu özünün qüdrəti ilə müstəqil dövlətimizin tarixinə parlaq, qürurverici, şanlı səhifə yazdı. 30 illik həsrətdən sonra doğma torpaqlara qovuşmaq naminə düşmən üzərində əzici Qələbə qazandıq. Müzəffər Ali Baş Komandan və güclü ordumuz xalqımızı arzu və istəklərinə qovuşdurdu. Qarabağda olan bütün maddi-mədəniyyət nümunələrimiz kimi, arxeoloji abidələrimiz də, erməni vandalizmindən azad edildi.

1-Xocalı-Gədəbəy Mədəniyyəti abidələrinin Naxçıvanda İzləri

Dağlıq Qarabağ və ona bitişik rayonlarda 13 dünya əhəmiyyətli (6 memarlıq və 7 arxeoloji), 292 ölkə əhəmiyyətli (119 memarlıq və 173 arxeoloji) və 330 yerli əhəmiyyətli (270 memarlıq, 22 arxeoloji, 23 bağ, park, monumental və xatirə abidələri, 15 dekorativ sənət nümunəsi) tarix və mədəniyyət abidələri var.¹ Bu ərazi Paleolit, Mezolit, Neolit, Tunc, Dəmir, Antik və Orta əsr dövrlərinin, Quruçay, Aşel, Mustye, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətlərinin əsas mərkəzlərindəndir.

Qarabağ torpağında formalaşan qədim arxeoloji mədəniyyətlərin içərisində Son Tunc-Erkən dəmir dövrünə aid Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti özünəməxsus yer tutur. Bu mədəniyyət bəzi ədəbiyyatlarda Qarabağ, Mərkəzi Zaqafqaziya mədəniyyəti kimi də xarakterizə olunmuşdur. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələri Azərbaycanın qədim dövr arxeologiyası, tarixşünaslığı, maddi və mənəvi mədəniyyətinin dərinəndən

¹ Nəzakət Ələddinqızı, "Azərbaycanın yüzlərlə tarixi-dini abidələri erməni vandalizmi nəticəsində məhv edilib", *Səs qəzeti*, Bakı 21 may, 2011, s. 3.

özünəməxsus yer tutur və mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrində V.Belk (1888-1891), E.Resler (1892-1903), A.A.İvanovski (1896), İ. İ. Meşşaninov (1927), İ. M. Cəfərzadə (1930), C. Ə. Xəlilov (1954), Y. İ. Hümmel (1930-1941)(H. P. Həsəmənli (1960-1985), Q. Aslanov (1970-1980), H. F. Cəfərov (1980-1988) və digər tədqiqatçılar tərəfindən aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı Azərbaycanın r.ə. II miniliyin sonu-I minilliyin əvvəllərinə, yəni Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid xeyli arxeoloji material, arxitektura, dəgnetmə qalıqları aşkar olunmuşdur. Onlar yaşayış yerlərindən, siklopik tikililərdən, istehsal ocaqlarından, kurqanlardan, daş qutu və torpaq qəbirlərdən ibarətdir.Xocalı, Ballıqaya, Dovşanlı, Axmaxı, Şuşa, Borsunlu, Sarıçoban, Bəyimşarov, Üçtəpə, Qaratəpə və digər arxeoloji abidələr var. Bu abidələrin hər biri tarixin canlı şahidi, onun daş yaddaşdır. Onlardan aşkar olunmuş artefaktlar Qarabağın Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin əsas mərkəzi olduğunu sübut edir. Aparılan müqayisəli elmi araşdırma zamanı məlum olur ki, Qarabağda formalaşan bu arxeoloji mədəniyyət Şimalı və Cənubi Azərbaycanın bir çox yerləriylə yanaşı (Gəncəçay hövzəsində, Mingəçevirdə, Daşkəsəndə, Gədəbəydə, Qazaxda, Naxçıvanda, Urmiya gölü ətrafında və s.), Şərqi Gürcüstandada, geniş yayılmışdır.

Naxçıvanda Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin daş yaddaşı olan abidələrimiz çoxdur.Onlar yaşayış yerlərindən və nekropollardan, siklopik tikililərdən ibarətdirlər. I Kültəpə, II Kültəpə, Qızılburun, Şahtaxtı və digərlərini nümunə göstərmək olar. Bu abidələr istər arxitektura quruluşuna görə, istərsə də. arxeoloji materiallarına görə Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə (e.ə. II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəli) Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin Naxçıvana təsir etdiyini, bu torpaqlarda da, yayıldığını sübut edir (şəkil 1), Yaşayış məskənləri içərisində siklopik tikililər özünəməxsus yer tutur. Oğlanqala, Govurqala, Çalxanqala, Qız qalası, Vayxır qalası və digərləri belə abidələrdəndir. Onların hər biri yerləşdiyi yerin relyefinə uyğun olaraq, 3-5 ton ağırlığındakı daşlarla heç bir bərkidici məhlul olmadan tikilmişdir. Misir ehramları kimi onların da tikintisinə çox əmək, vaxt və bacarıq sərf olunmuşdur. Naxçıvan diyarının Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü abidələrindən Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid xeyli artefaktlar aşkar olunmuşdur. Tuncdan düzəldilmiş silahları, bəzək əşyalarını, gil qabları, dəfnetmə qalıqlarını buna nümunə göstərmək olar. I Kültəpə² II Kültəpə³,

² Osman Abibullayev, *Eneolit i bronza na territotii Naxiçevanskoy ASSR*, Elm, Baku 1982, s. 313.

³ Vali Aliyev, *Kultura epoxi sredney bronzi Azerbaydjana*, Elm, Baku 1991, s. 124.

Mərdangöl, Muncuqlutəpə⁴, Qızılburun⁵, Sarıdərə, Kolanı⁶, Qumluq⁷və digər abidələrdən belə arxeoloji materiallar aşkar olunmuşdur. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə xas xüsusiyyətləri daşıyan sialahların içərisində ox və nizə ucları, xəncərlər geniş yayılmışdır. Mərdangöl, Muncuqlutəpə⁸, Boyəhməd ⁹, Qumluq¹⁰ nekropolarından aşkar olunmuş tunc xəncərlər tiyələrinin, dəstəklərinin formasına, naxışlanma üsuluna və motivinə görə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid xüsusiyyət daşıyaraq bu mədəniyyətin Naxçıvanı əhatə etdiyini sübut edir. Bəzək əşyaları bir çox nümunələrlə təmsil olunmuşdur. Onları muncuqlar, baş bəzəkləri (alınlıq, saç boruları, sırğalar və b.), sinə və ya boyun bəzəkləri (asmalar, boyunbağlar və b.), geyim bəzəkləri (düymələr, sancaqlar, piləklər), qol bəzəkləri (üzük, bilərzik və b.), ayaq bəzəkləri (halqalar) olmaq üzrə bir neçə qrupa bölmək olar. Keramika məmulatlarını konnellyur ornamentli, yuvarlaq qabartmalı, ağ inkrustisiyalı qablar təşkil edir. Konnellyur ornamentli, yuvarlaq qabartmalı gil qablar Naxçıvan diyarının Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü abidələrində geniş yayılmışdır. Ağ inkrustasiyalı qablar isə nisbətən az aşkar edilmişdir. Belə keramika məmulatı I Kültəpə¹¹ yaşayış yerində, Qazxan nekropolunda¹² qeydə alınmışdır. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid abidələrdən isə belə keramika məmulatları xeyli miqdarda aşkar edilmişdir. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti ilə bağlılıq təşkil edən qəbir abidələri, dəfnətmə qalıqları Naxçıvandakı torpaq və daş qutu qəbirlərdə aşkar olunmuşdur. Daş qutu qəbirlər daha çox yayılmışdır. Onların yaxın bənzərləri Bayan, Xaçbulaq¹³ və digər abidələrdə aşkar olunmuşdur. Qəbirlərin bir qismində müxtəlif heyvan sümüklərinin olması, bəzi heyvanlarla bağlı dəfnətmənin olması Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti ilə oxşatlıq təşkil edən maddi-mədəniyyət nümunələrimizdəndir. Belə maraqlı arxeoloji materiallardan biriniatla dəfnətmə təşkil edir. Naxçıvanın Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü abidələri içərisində

⁴ Qardaşan Aslanov- Baxlul İbraqimov- Solmaz Kaşqay, *Drevniye nekropoli Xaraba Gilana*, Nurlan Baku 2003, s. 52, 55.

⁵ Qüdrət İsmayilzadə- Bəhlil İbrahimli, *Qızılburun nekropolu*, Elm və Təhsil, Bakı 2013, s. 36.

⁶ Vəli Baxşəliyev, *Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti*, Elm, Bakı 2002, s. 30, 43.

⁷ Toğrul Xəlilov, "Qumluq nekropolundan tapılan tunc xəncərlər", *AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri*, 2008, №, s. 119.

⁸ Q. Aslanov- İ. Baxlul- K. Solmaz, *a.g.e.*, s. 26, 34.

⁹ Əziz Novruzlu- Vəli Baxşəliyev, *Culfa bölgəsinin arxeoloji abidələri*, Elm, Bakı 1993, s. 22.

¹⁰ T. Xəlilov, *a.g.m.*, s. 118.

¹¹ Abbas Seyidov, *Naxçıvan Tunc dövründə*, Elm, Bakı 2002, s. 182.

¹² Vəli Baxşəliyev, "Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid yeni abidə-Qazxan nekropolu", *Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri*, 2008, № 5, s. 76.

¹³ İdeyal Nərimarov, *Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri*, Az. SSR EA, Bakı, s. 62, 65.

Şahtaxtı nekropolundakı qəbirlərdən birində bütöv at skleti aşkar olunmuşdur.¹⁴ Qarabağdakı Dovşanlı, Xocalı, Bəyimşarov, Sarıçobanı¹⁵qəbir abidələrində də at skletləri qeydə alınmışdır.

¹⁴Alasker Alekperov, *İsslodovaniya po arxeologii i etnoqrafii Azerbaydjana*, AN Azerbaydjanskoy SSR Baku 1960, s. 47.

¹⁵Hidayət Cəfərov, *Azərbaycan e.ə. IV minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay hövzəsinin materialları əsasında)*, Elm, Bakı 2000, s. 145.

Nəticə

Aparılan müqayisəli araşdırma nəticəsində yuxarıda qeyd etdiyimiz faktlara əsasən sonda belə bir nəticə əldə etmək olar ki, qədim Azərbaycan torpağı olan Qarabağ Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin mərkəzi olmuşdur. Tarixin bütün dövrlərində olduğu kimi, Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə də, bu torpaqda yaşamış insanların qonşu tayfalarla qarşılıqlı mədəni-iqtisadi əlaqələri olmuşdur. Tayfalararası iqtisadi-mədəni əlaqələr nəticəsində Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti Azərbaycanın digər bölgələri kimi Naxçıvanda da yayılaraq öz varlığını qoruyub saxlamışdır. Bu ərazidə məskunlaşmış tayfalar tərəfindən mənimsənilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə güclü Azərbaycan ordusu özünün qüdrəti ilə müqəddəs Vətən müharibəmizdə qazandığımız şanlı qələbəmiz nəticəsində artıq doğma Qarabağımızın hər qarış torpağı düşmən işğalından azad ediləndir. Dövlət-xalq-ordu birliyi bizi Azərbaycanın mədəniyyət beşiyi olan Qarabağımıza qovuşdurubdur. Bu ərazidəki abidələrimiz erməni vandallıqları tərəfindən bilərəkdən dağıdılsa da, onlar öz mənfur məqsədlərinə nail ola bilmədilər. Qarabağın hər qarış torpağı, daşı kimi arxeoloji, tarixi-memarlıq abidələrimiz də işğaldan azad olunubdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə abidələrimiz bərpa olunacaq, onlar öz əvvəlki vəziyyətində qaytarılacaqdır. Bu abidələrdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Qarabağın qədim tarixinə, mədəniyyətinə aid çoxlu yeni elmi faktlar əldə ediləcəkdir. Əldə olunan hər bir yeni elmi fakt Qarabağın qədim Azərbaycan torpağı, mədəniyyət mərkəzi olduğunu bir daha sübut edəcəkdir.

Ədəbiyyat

ABIBULLAYEV, O., *Eneolit i bronza na territotii Naxiçevanskoy ASSR*, Elm, Baku 1982.

ALIYEV, V., *Kultura epoxi sredney bronzi Azerbaydjana*, Elm, Baku 1991.

ALEKPEROV, A., *İsslodovaniya po arxeoloqii i etnoqrafii Azerbaydjana*, AN Azerbaydjanskoy SSR, Baku 1960.

ASLANOV, Q., İbraqimov B., Kaşqay S., *Drevniye nekropolı Xaraba Gilana*, Nurlan, Baku 2003.

BAXŞƏLİYEV, V., *Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti*, Elm, Bakı 2002.

BAXŞƏLİYEV, V., “*Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid yeni abidə-Qazxan nekropolu*”, *Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri*, 2008, № 5 (25), s. 75-78.

CƏFƏROV H., *Azərbaycan e.ə. IV minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay hövzəsinin materialları əsasında)*, Elm, Bakı 2000.

XƏLİLOV, T., “*Qumluq nekropolundan tapılan tunc xəncərlər*”, *AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri*, 2008, №, s. 117-121

İSMAYILZADƏ - Q., İBRAHİMLİ, B., *Qızılburun nekropolu*, Elm və Təhsil, Bakı 2013.

NOVRUZLU, Ə.- BAXŞƏLİYEV, V., *Culfa bölgəsinin arxeoloji abidələri*, Elm, Bakı 1993.

NƏRİMAROV, İ., *Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri*, Az. SSR EA, Bakı 1958.

SEYİDOV, A., *Naxçıvan Tunc dövründə*, Elm, Bakı 2002.

ƏLƏDDİNQIZI, N., “*Azərbaycanın yüzlərlə tarixi-dini abidələri erməni vandalizmi nəticəsində məhv edilib*”, *Səs qəzeti*, 21 may, 2011.

Ek

Şəkil 1. Naxçıvanda KI Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü abidələrində aşkar olunan Xocalı-Gədəbəy tipli arxeoloji materiallardan nümunələr.